

Format de citation

Pešek, Jiří: review of: Dietmar Neutatz, Träume und Alpträume. Eine Geschichte Russlands im 20. Jahrhundert, München: C. H. Beck, 2013, in: Český časopis historický, 2016, 3, p. 735-755, DOI: 10.15463/rec.334779166

český
časopis
historický

copyright

Cet article peut être téléchargé et/ou imprimé à des fins privées. Toute autre reproduction ou représentation, intégrale ou substantielle de son contenu, doit faire l'objet d'une autorisation (§§ 44a-63a UrhG / German Copyright Act).

RECENZNÍ ČLÁNEK

Nové Dějiny Ruska ve 20. století
jako inspirace i výzva

JIŘÍ PEŠEK

JIŘÍ PEŠEK: A new “History of Russia in the 20th Century” as an inspiration and challenge

This review article discusses the main concepts and methodological approaches of the History of Russia in the 20th Century by Dietmar Neutatz which is presented as the history of repeated, radical attempts at modernising Russian society. In his book, rather than adhering to the more traditional political and economic history approaches, Neutatz presents the reader with a broader cultural history of Russian society. The author of this article regards this latter approach as a very significant stimulus for the writing of the history of national societies in general.

Key words: History of Russia, 20th century, methods of historiography, modernisation of society, cultural history

Freiburský odborník na dějiny Ruska 19. a 20. století, Dietmar Neutatz, nazval syntézu dějin plošně největšího evropského (či euroasijského) státu ve 20. století: „Sny a noční můry”.¹ Je to příběh opakovaných intenzivních snah o modernizaci rychle se proměňující a přitom v jistých konstantách stále těžce ruské říše, pokusu doslova za každou (i dosud nemyslitelnou) cenu skokem „dohnat“ západněji

ležící části Evropy a zejména Spojené státy americké jako trvale klíčové měřítko ruských úspěchů. Je to ale také výklad o objektivních předpokladech a subjektivních blokacích těchto pokusů, o proměnách diskursů i paradigmat ruské (na minority bohaté) společnosti. Jestli někdo soudí, že „velká vyprávění“ jsou vědecky passé, pak ho fascinující Neutatzova kniha – věcná a kriticky střízlivá, nepatetická a místy děsivá, až neskutečně kompetentní a přitom čtenářsky srozumitelná – usvědčuje z omylu.

Kniha, vydaná v ediční řadě monografií dějin evropských států „Europäische Geschichte im 20. Jahrhundert“, je součástí široce založeného projektu komparativního výzkumu dějin moderní Evropy (zhruba epochy let 1890–2000).² Záměrem je, prozkoumat prostřednictvím série koncepčně shodných „národně-státních studií“, do jaké míry jednotlivé oblasti evropského kontinentu procházely srovnatelným, tedy fázově i tempem podobným vývojem modernizace, případně kde a proč se vývoj odlišoval, zrychloval nebo zpomaloval. Všechny svazky řady jsou koncipovány podle společného rámcového vzoru: základní linii určuje chronologicky líčený „událostní“, politicko-historický vývoj. Ten doplňují „příčné řezy“, situované do doby okolo roku 1900, dále do poloviny dvacátých let, do druhé světové války, do poloviny šedesátých let a poslední pak do dekády po konci studené války. Jednotlivé „příčné řezy“ mají přinést vždy co možná komplexní zobrazení stavu státu a společnosti v daném okamžiku, resp. ve zhruba čtvrtstoletých krocích definovat posuny situace. Právě v Neutatzově knize hrají snad větší roli než událostní výklad.

Problémem při orientaci v knize je, že její obsah eviduje pouze – mnohdy rozsáhlé – kapitoly a nikoliv názvy tematických podkapitolek. Kniha, opatřená bohatým poznámkovým aparátem, přehledem publikovaných pramenů a rozsáhlou bibliografií, je vybavena stručným osobním, nikoliv však věcným nebo geografickým rejstříkem. Najít v ní konkrétní problémy, události a místa je proto poměrně nesnadné. To ovšem není chyba autora, nýbrž problém koncepce celé nakladatelské řady.

Autor se na velkou syntézu dějin velké země důkladně připravil řadou monografií, projektových sborníků i dílčích studií, jimiž „zmapoval“ vývoj Ruska od konce 19. století do sedmdesátých let 20. století.³ Jeho přístup k syntetickému

- 1 Dietmar NEUTATZ, *Träume und Alpträume: Eine Geschichte Russlands im 20. Jahrhundert*, München, C. H. Beck 2013, 688 s., ISBN 978-3-406-64714-7.
- 2 Ke konceptu řady srovnej úvodní část mé recenze: Włodzimierz Borodziej, *Geschichte Polens im 20. Jahrhundert*, München 2010, in: Soudobé dějiny 18, 2012, s. 135–140.
- 3 Uvedme alespoň klíčové práce: Dietmar NEUTATZ, *Die deutsche Frage im Schwarzmeergebiet und in Wolhynien. Politik, Wirtschaft, Mentalitäten und Alltag im Spannungsfeld von Nationalismus und Modernisierung (1856–1914)*, Stuttgart 1993; TÝŽ, *Die Moskauer Metro: von den er-*

úkolu je svým způsobem atypický: jsme totiž do velké míry zvyklí na dominanci politických dějin, a to včetně zahraniční politiky carské nebo sovětské říše. Zde se ale setkáváme přednostně s dějinami ruské společnosti, a to nejen té moskevsko-peterské elity (intelektuálů a politických špiček, snad i mocenských „struktur“ a velkoměstského proletariátu), ale opravdu s celou její sociální pyramidou včetně dělníků z „měst o jedné továrně“ a venkovanů ze zapadlých oblastí a ovšem také regionálních a lokálních „elit“. Jestli něco zaslouží název „dějiny společnosti“, pak je to právě Neutatzův přístup k Rusku. Nejde přitom o sociálně historický statistický popis, ale o pokus (místy možná nevyvážený a přese všechnu vážnou snahu o diferenciaci přece jen tíhnoucí k nahlížení situací optikou velkých měst) o pokud možno multiperspektivní vnímání motivací, očekávání, obav a traumat obyvatel celé ohromné a dodnes komunikačně a dopravně jen neúplně propojené říše. „Podepisovat dekrety v St. Petersburgu nebo v Moskvě je jedna věc, naplnit je obsahem někde v provinciích druhá a reflektovat jejich důsledky pro ty, na koho tato opatření konkrétně dopadla, je věc třetí“ (s. 12), říká autor a ohlašuje úsilí o udržení odstupu od diskursu metropolitních elit. Místo toho se v knize, která se hlásí ke kulturně historickému směru dějin společnosti, dostalo na každodennost, mentální reprezentaci, vzorce chování a na tzv. „žitý svět“ ve smyslu subjektivního vnímání a interpretace reality.

Tento přístup umožnila Neutatzovi jeho unikátní, prakticky až do chvíle korektur doplňovaná znalost ruské, německé, britské a americké odborné literatury, ale na druhé straně také bezpečná orientace v dobové ruské publicistice a oficiální i lidově subverzivní kultuře. K tomu se pojí tři desetiletí trvající autopsie, opírající se o cesty a výzkumné, učitelské, konferenční i turistické pobyty snad po celém území Ruské federace. Jistý „rub“ tohoto přístupu k syntetickému úkolu může někdo vidět v tom, že Neutatz omezil, resp. co možná jen stručně sumarizoval tradiční popis politických událostí a jednání a zejména minimalizoval výklady o zahraniční politice.⁴ Především však byla redukována jak v Rusku, tak i pro emigrantskou

sten Plänen bis zur Grossbaustelle des Stalinismus (1897–1935), Köln–Weimar–Wien 2001, totéž rusky: *Moskovskoje metro. Ot pervych planov do velikoj strojki stalinizma (1897–1935)*, Moskva 2011; Marie-Janine CALIC – Dietmar NEUTATZ – Julia OBERTREIS (edd.), *The crisis of socialist modernity. The Soviet Union and Yugoslavia in the 1970s*, Göttingen 2011.

- 4 V tomto směru Neutatz cíleně kráčí ve šlépějích Manfreda HILDERMEIERA, který již před dvěma desetiletími takto zaměřil svou velkou syntézu dějin SSSR: *Geschichte der Sowjetunion 1917–1991. Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates*, München 1998. Hildermeier k tomu v úvodu své knihy na s. 20–21 říká, že s ohledem na zaměření díla na vnitřní sovětské dějiny se sociálně- a hospodářsko-historickým těžištěm a se zájmem o svět představ, norem a o mentality, resp. o materiální bázi a sociální organizaci života společnosti, „musely zahraničně

ruskou historiografi tradičně klíčová pozornost, věnovaná velkým a slavným bitvám a válečným tažením ruských vojsk. Pro Neutatze je každá válka především sociálním traumatem a katastrofou, která vždy znovu vrhla Rusko o desetiletí zpět. Heroismus je tomuto, rodem salcburskému ironikovi zcela cizí.

Jako další podstatný obecný problém přístupu k dějinám Ruska ohlašuje autor již v úvodu knihy otázku referenčního rámce, tedy měřítek hodnocení. Rusko prostě nemůže být hodnoceno podle západoevropských měřítek, protože se pak výklad o jeho stavu a pokusech o modernizaci proměňuje ve výčet deficitů, zaostalosti a nedostatečnosti. To je podle Neutatze historiograficky neproduktivní. Nicméně sledování ruské, resp. sovětské komparativní sebereflexe zůstává podstatnou součástí tématu – už jen proto, že „oficiální Rusko a rozhodující část jeho elit se od 18. století vnímala jako součást Evropy a vytvářela si proto sama svůj subjektivní referenční rámec, který produkoval diskrepanci k realitě, právě v té které době existující v Rusku. Z této diskrepance vycházely periodicky se opakující diskuse o správné cestě, o přiměřenosti zahraničních modelů a podřadnosti nebo nadřazenosti vlastních tradic. I ti lidé, kteří trvali na vlastní ruské cestě, poměřovali Rusko konec konců zeměmi západní a střední Evropy“ (s. 15). Podle Neutatze proto nemůže být moderna a modernizace v Rusku pojímána normativně, nýbrž její prosazování musí být nahlíženo relativně – navíc s optikou vždy zaostřenou na cíle a měřítko ruských elit, na to, jak různě tu byl v průběhu sledované doby definován „pokrok“ a jaké cíle si vláda státu i sama společnost v tomto kontextu (pro budoucnost a posléze alespoň pro záchranu současnosti) dokázaly dát.

Mezi markantní předměty autorova zájmu patří modelové kontinuity v dějinách Ruska sledované epochy. K nim patří striktní centralismus říše, odůvodňovaný jejím ohromným prostorem a správními a komunikačními důvody, ale také existenci potenciálně neloajálních minorit (nejen národních, protože nad národnostním určením dlouho dominovala příslušnost obyvatelstva k ortodoxní církvi nebo k některé z ostatních, ovšem podezřelých až subverzivních denominací). Veškeré reformy se v této říši od Alexandra II. (resp. již od Petra Velikého) po Borise Jelcina zaváděly výhradně shora, direktivně a s přesvědčením, že zaostalou zemi může modernizovat jen šoková terapie, neohlízející se na kolaterální škody.

politické události ustoupit do pozadí. Mohly být vzaty v úvahu jen v hrubých rysech a do té míry, do jaké je jich potřeba pro porozumění vnitřnímu vývoji Sovětského svazu.“ S nepochopením se tato koncepce tehdy setkala mj. na stránkách ČČH: Srovnej Emil VORÁČEK, ČČH 99, 2001, s. 139–142, zde s. 142, kde recenzent autorovi toto pojetí rázně vytkl.

Snad jedinou výjimku představuje období od roku 1900 do výbuchu první světové války, kdy v ruských městech započal „vývoj, který provincii vrátil samostatný život. V guberniích se formovala lokální společnost, schopná emancipovat se od „státního dirigismu“ – dokud ovšem bolševici v letech 1917/1918 nezardousili veškeré občanské iniciativy a neinstalovali opět striktně centralistický režim“ (s. 34). Zemstva ani dumy není co do reálného vlivu a působnosti třeba přeceňovat, jejich činnost však byla etablována jistá politická kultura (včetně referátů tisku o zasedáních a názorových střetech v těchto grémiích), která měla podle Neutatzeho ohromný význam pro vytváření přinejmenším základů občanské společnosti – samozřejmě jen v rámci slabých ruských ústředních, ale zejména regionálních elit. Trvale – přes mnohamilionové kontingenty vystěhovalců do USA a na Sibiř – přelidněná ruská vesnice žila hladem po půdě a jediné nosné politikum tu dlouho představoval zájem o vyvlastnění a parcelaci velkostatků. Statkáři ovšem na počátku 20. století drželi již jen pětinu všech pozemků. Neutatz posléze připomíná, že tento hlad po půdě byl – strukturálně neuspokojivě – „vyřešen“ až za Jelcina v devadesátých letech.

Kniha začíná líčením imperiální sebeinscenace carského Ruska na pařížské světové výstavě roku 1900. Autor ji konfrontuje s tristní socioekonomickou realitou říše dvou – kulturně ovšem skvělých – desetiletí před výbuchem světové války. Tu pak pokládá za „rozhodující bod obratu ruských dějin“. Válka vyostřila a urychlila stávající vnitřní konflikty a proměnila vědomí velké části obyvatelstva. „Ruská říše vstoupila do éry, v níž vnímání, postoje a chování ‚mas‘ hrálo roli tak velkou jako nikdy před tím v dějinách země. Armádní mobilizace vedla k široké, až do vesnic sahající politizaci přinejmenším mužské části obyvatelstva a měla za následek jeho kumulativně stoupající radikalizaci“ (s. 138). Neutatz přitom jakoby oponuje současně s jeho knihou vydané Clarkově práci o somnambulním vstupu Evropy do války.⁵ Clark dává výlučnou iniciační vinu na světové válce Srbsku a Rusku. (To mimochodem nenašlo pozitivní ohlas u německých historiků!)⁶ Neutatz oproti tomu soudí, že Rusko, dosud paralyzované porážkou z roku 1905 a obávající se vyostření sociálních a vnitropolitických konfliktů nemělo zájem na válce a už vůbec ne na preventivním úderu v německém stylu. Mobilizace byla podle autora spíše výrazem obav z rychlého německého útoku a strachu ze ztráty všech pozic na Balkáně ve prospěch Rakousko-Uherska. „Iracionální pocit

5 Christopher CLARK, *The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914*, London 2013; české vydání: *Náměsíčníci: Jak Evropa v roce 1914 dospěla k válce*, Praha 2014.

6 Srovnej exemplárně: Jost Dülffer in: *H-Soz-u-Kult*, 21. 11. 2013, <<http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2013-4-148>>.

ohrožení a zároveň vyššího poslání“ tak zavedly carskou říši do války, na níž nebyla vojensky ani hospodářsky připravena. A carsko-generálský režim poté nebyl schopen ničeho jiného, než vyplundrovat vlastní zemi a zničit ony pokroky modernizace, k nimž se společnost již dopracovala.

Únorovou revoluci pak Neutatz charakterizuje jako „hnutí zespodu“ společnosti ve chvíli imploze státních struktur. Nebyla řízena politickými stranami, událostmi v podstatě překvapenými. Provizorní vláda, mj. zaskočená silným autonomistickým hnutím radikalizující se periferie říše, pak spíše reagovala, než vládla: řád se ve státu dále uvolňoval, autorita vlády mizela, chybějící národní integrita a sociální koherence otevřela v době plné násilí dveře diktatuře. Po ní sáhla nevelká a až do léta 1917 málo významná skupina bolševiků: Ti v předvečer všeobecných parlamentních voleb, v nichž neměli šanci na vítězství, provedli úspěšný státní převrat. Lenin, věřící v moc dobře organizovaného, centralistického násilí v podobě občanské války a odmítající demokracii jako systém, ji pak v Rusku definitivně eliminoval. Neutatz připomíná ohromné strukturální změny v Rusku v předvečer světové války, překotnou a dílčí modernizaci, provázenou úpadkem tradičního carismu a sumárně soudí: „Únorová revoluce 1917 se tak jeví být konsekvantním pokračováním strukturálních změn s vyhlídkou na demokraticko-industriální vývoj směrem k západní modernitě. Uchopení moci bolševiky oproti tomu nebylo logickým vyvrcholením nějakého historického procesu, směřujícího k říjnové revoluci, nýbrž nehodou, podmíněnou konkrétními poměry roku 1917“ (s. 87), resp. „civilizačním zlomem“ ve vývoji ruské společnosti (Bilance, s. 587).

Připomínám tu tyto, autorem podrobně a velmi plasticky vylíčené procesy obecné násilné destrukce státního systému i potenciálně demokratických institucí proto, že i tyto procesy se – jistě v odlišné podobě a intenzitě – opakují: Neutatz na příslušném místě knihy připomíná, že Michail Gorbačov se roku 1987 ve chvíli zadírání perestrojky deklaroval jako následník Lenina a proklamoval nutnost návratu k (jím jistě idealizovaným) principům Leninova způsobu řešení problémů země (s. 509–511). V popředí stál zejména (dějiny nerespektující) úmysl zopakovat Leninovu Novou ekonomickou politiku z roku 1921, důraz byl však položen i na přísný centralismus, posléze s enormně posílenou mocí prezidenta státu a na udržení mocenského monopolu komunistické strany.

Druhý díl knihy, věnovaný létům 1917–1928, nazval Neutatz „Utopie a kompromisy“. Ukazuje tu zničení světovou válkou zcela vyčerpané země v následné občanské a intervenční válce, bolševické brutální potlačení rolnických, ale i dělnických a vojenských povstání, stabilizaci bolševické moci a hladomor

roku 1921/1922, jemuž – navzdory ohromné americké potravinové a medicínské pomoci – padlo za obět až čtrnáct milionů obyvatel Ruska (s. 171). „V prvních létech svého panství bolševici dalekosáhle ignorovali reálné problémy ruské agrární společnosti ve prospěch utopie, pro jejíž uskutečnění ještě chyběly jakékoliv základy... Pokus o nové formátování reality vedl za podmínek občanské války ke katastrofě, takže bolševici – aby zcela neztroskotali – byli roku 1921 nuceni vzít ohled na hospodářskou a sociální realitu.“ (Tolik autor v závěrečné bilanci knihy, s. 587.) Sovětská říše, stabilizovaná koncem dvacátých let, se opírala o komunistickou stranu, vnitřně založenou na strukturách mocenských (rodinných) klanů a za občanské války vybudovaných, konkurujících si „mafiosních“ sítích, propojujících oficiální (slabé) administrativní a politické infrastruktury. Stálé potvrzování klanové loajality patřilo ke každodennosti. „V takto vnímaném světě nebyla 20. a 30. léta dobou míru, nýbrž pouhou přestávkou v otevřených bojích. Mentálně trval válečný stav a ten pak kontinuálně přešel do druhé světové války. Teprve po jejím vítězném zakončení mohlo dojít k demobilizaci“ (s. 220).

V tomto kontextu charakterizuje Neutatz období 1928–1953 jako „válečný stav“ (charakteristiku srovnej na s. 247–251). Byla to doba otevřené Stalinovy „mobilizující“ diktatury.⁷ Nešlo přitom „pouze“ o jeho neomezenou osobní vládu, o „radikalizaci vnitřní politiky“, o systematickou fyzickou eliminaci byť i jen potenciálních konkurentů a nespolehlivých nebo a priori podezřelých skupin obyvatelstva. Stalin, hluboce přesvědčen o zaostalosti Sovětského svazu, nařídil (po odstranění odborníků, varujících před takovým experimentem) vypjatě radikální „revoluci shora“, neohlížející se na sociální a ekonomické deformace, které způsobila. Nešlo jen o nucenou kolektivizaci, ale i o kulturní revoluci. Kolektivizaci Neutatz považuje za „skutečnou césuru proměny Ruska mimo velká města, zásah významnější než byla říjnová revoluce. Teprve v ní byly totiž dlouhodobě zničeny historicky rostlé struktury“ (s. 230). Po ní se z venkovanů stali „ausweglose Zwangsarbeiter“, tedy česky snad nejlépe „nuceně nasazení bez perspektiv“. „Kolektivizace byla ‚momentem zrodu‘ masového teroru. Lidé byli po statisících na základě příslušnosti k svévolně konstruované sociální kategorii deportováni a týráni až k smrti... Pronásledování kulaků otevřelo dveře opovrhování lidmi a bezskrupulosnosti, která se pak stala poznávacím znamením stalinismu“ (s. 233). Hospodářská devastace venkova byla bezprostředním následkem.

7 Ke Stalinově osobnosti existuje bezmála nekonečná literatura. Za zmínku nicméně stojí série prací Olega CHLEVNJUKA, z nich ve zmíněném kontextu zejména: *Chozjajin. Stalin i utverždenije stalinskoj diktatury*, Moskva 2010, resp. *Master of the House. Stalin and his Inner Circle*, New Haven 2009.

Kulturní revoluce měla spočívat v komplexní proměně životního způsobu obyvatel říše a dále ve vzdělanostní revoluci, která by umožnila urychleně eliminovat „buržoazní specialisty“, na nichž dosud závisela průmyslová výroba. Neutatz tu s odkazem na starší německou literaturu připomíná nejen rozsáhlou alfabetační akci, ale zejména skokové zvýšení počtu vysokoškolských studentů mezi léty 1927/1928 a 1932/1933 z 160 000 na 470 000 a v tom rámci zvýšení podílu dělníků z pětadvaceti na více než padesát procent (s. 224). Říká ovšem, že masovosti, podpořené převodem tisíců komunistů z výroby do pozic vysokoškolských učitelů, odpovídala i kvalita výuky a následně kompetence absolventů, neschopných zvládat nejen technické, ale ani správní nároky praxe. Promítneme-li si výše uvedené údaje do vyhodnocení příslušných segmentů sčítání lidu z let 1937/1939, ukáže se vzdělanostní situace v Rusku třicátých let ještě podstatně horší.⁸ „Když pak později tito muži s většinou jen chatrně doplněnou kvalifikací na středních a vysokých postech ve vedení úřadů a hospodářských organizací odborně nezvládali své úkoly, takže věci v důsledku jejich neschopnosti a špatného systému běžely jinak, než si představovali, sahali po osvědčených receptech úspěchu z let občanské války: hledali „nepřátele“ a „sabotáry““ (s. 250).

Nejhorším důsledkem radikálních zásahů do společnosti a jmenovitě důsledkem kolektivizace byl hladomor let 1932–1934. Neutatz se tu dotýká otevřené politické otázky: Byl tento hladomor, způsobený nepřiměřenou rekvizicí obilí v produkčních oblastech (bylo určeno pro export do zahraničí s cílem získání deviz pro rychlou industrializaci) a za druhé policejním uzavřením hladovějících oblastí, aby z nich obyvatelstvo nemohlo utíkat, motivován vysloveně protiukrajinsky, jak např. dnes oficiálně soudí nezávislá Ukrajina? Neutatz se kloní k názoru, že akce, i když jistě měla politické akcenty, nebyla cíleně protiukrajinská, protože stejným způsobem byla postižena i Rusy obydlená oblast severně od Kavkazu a Kazachstán (s. 235). Oněch pět až osm milionů mrtvých (v řadě vesnic zemřela hladu polovina obyvatelstva) mělo v klíčových obilních oblastech zlomit latentní odpor venkova proti centrální vládě, resp. zdecimovat kazašské nomády.⁹ Amorálnost této genocidy podtrhuje skutečnost, že v téže době bylo významně investováno do blahobytu státních a stranických funkcionářských elit. Nová sovětská konzumní kultura byla také skvěle inscenována: Ve chvíli vrcholícího hladomoru, v říjnu 1934, byl v Moskvě na Gorkého třídě otevřen palác lahůdek „Gastronom“ (s. 260).

8 Srovnej: Valentina B. ŽIROMSKAJA, *Demografičeskaja istorija Rossii v 1930-je gody. Vzglyad v neizvestnoje*, Moskva 2001, s. 179–185. Srovnej moji recenzi in: AUC – HUCP XLI, 2001, s. 200–202.

9 Srovnej materiálově bohatou práci, vydanou až po Neutatzově knize: Robert KINDLER, *Stalins Nomaden. Herrschaft und Hunger in Kasachstan*, Hamburg 2014.

Hovoří-li se o čistkách a represích druhé poloviny třicátých let, velmi často bývají omezeně prezentovány jako politický boj uvnitř komunistických elit ve straně, státním aparátu a armádě. Neutatz ukazuje, že záběr teroru byl neskonale širší a že snaha eliminovat, tedy zabít, zavřít nebo alespoň vysídlit velké skupiny lidí, které systémově nepatřily do navrženého nového světa a do životního způsobu komunismu, dostala průchod již od roku 1928 při podřizování transkavkazských muslimů „životnímu způsobu a požadavkům socialistické společnosti“.¹⁰ „Teror uvnitř stranického vedení představoval jen špičku ledovce. Kvantitativně daleko významnější byly represe vůči jiným skupinám obyvatelstva, které kulminovaly v masovém teroru roku 1937“ (s. 269).

Kapitola o „vůdcem“ (Stalin jím byl oficiálně jmenován roku 1929) cíleně rozpoutaném a jeho klanem snaživě stupňovaném teroru (s. 266–277) shrnuje rozsáhlou literaturu. Neutatz upozorňuje, že v průběhu třicátých let došlo k dalekosáhlému „odinstitutizování“ a personalizaci Stalinovy moci: v podstatě s oporou v předmoderních modelech vlády. Při iniciaci a stupňování teroru nešlo pouze o Stalinovu osobní psychickou deviaci, nýbrž o zažitý „bezpečnostní“ postoj, společný všem „starobolševikům“ již z doby před rokem 1917. Likvidovány byly přirozeně i rodiny podezřelých, „zrádců“ nebo osob, vybraných jako příkladné odstrašující oběti. Na vrcholu teroru roku 1937 „proběhla tímto způsobem během několika měsíců největší výměna elit v ruských dějinách. Stalin přitom předem akceptoval ztrátu kvality, protože přednost dostalo zajištění absolutní loajality“ (s. 269). Jen v letech 1937–1938 bylo zatčeno 3,14 milionu lidí, z nich pak bylo 682 000 odsouzeno k smrti a popraveno a 663 000 skončilo ve věznicích a lágrech. Samozřejmě, že pozoruhodné byly zásahy do vedení strany: z 1966 delegátů XVII. sjezdu VKS(b) bylo zastřeleno 1108, ze 139 členů ústředního výboru 98, vyšší armádní důstojníci byli zastřeleni nebo uvězněni prakticky všichni (s. 275). Obdobně podstatné bylo, že ti, kdo byli obviněni, byli de facto zbaveni statutu lidské bytosti a obecně se drasticky snížil práh ochoty zabíjet. Sovětské vedení se od těchto hluboce zažitých praktik i s odstupem distancovalo jen formálně a dílčím způsobem. Neutatz připomíná, že V. M. Molotov ještě v sedmdesátých letech teror třicátých let veřejně chválil jako zdařilou profylaxi (s. 277).

Ve výkladu o druhé světové válce autor připomíná, že ji sovětská propaganda inscenovala a inscenuje jako „svatou všelidovou válku proti nelidskému agresoru“.

10 K problematice „národnostních čistek“ srovnej moji, i další literaturu evidující recenzi knihy: Viktor DÖNNINGHAUS, *Minderheiten in Bedrängnis. Sowjetische Politik gegenüber Deutsche, Polen und anderen Diaspora-Nationalitäten 1917–1938*, München 2009, in: ČČH 101, 2009, s. 944–947.

To pomáhalo odvrátit pozornost jak od masové kolaborace s nacisty, tak od skutečnosti, že na území Ukrajiny a Běloruska se „velká“ válka neoddělitelně mísila s občanskou válkou různých místních formací (s. 287). Velká část obyvatelstva, která vítala jednotky Wehrmachtu s nadějí a sympatiemi, provázela příchod Němců útoky na stranické i státní funkcionáře.¹¹ (Když 1. října 1941 Stalin nařídil evakuaci vlády do Samary, vypukly v Moskvě dokonce nepokoje, začalo rabování obchodů a obyvatelé veřejně projevovali nenávist vůči mocenským elitám, s. 290.) Obyvatelstvo okupovaných území však bylo záhy konfrontováno s ještě drastičtějším terorem, než jakým právě prošlo. Nacističtí plánovači rasové vyvražďovací války na východě zakalkulovali již do konceptu plánu Barbarossa smrt desítek milionů Východoevropanů hladem. Německé zajetí pak nepřežila polovina rudoarmějců: 2,5 až 3,3 milionů z celkem 5,7 milionů zajatců. (Je symptomatické jak to, že rudoarmějci byli – zejména v roce 1941 – nacisty fyzicky likvidováni bez jakékoliv evidence, ale také to, že se sovětský ani ruský stát nikdy nepokusil o jmenné podchycení nebo alespoň sumární určení mas zahynuvších sovětských zajatců.) Je svého druhu paradoxem, že existenční ohrožení Němci a úspěšná obrana pak koncem roku 1941 konsolidovaly – koncem třicátých let již vysloveně nestabilní – bolševický režim a odvrátily pozornost obyvatel od jeho do základů zločinného charakteru (s. 295). Režim se pro dobu války mírně (!) liberalizoval (represím byly však vystaveny např. rodiny zajatých rudoarmějců), sblížil se s dosud pronásledovanou ortodoxní církví a propaganda nahradila vzývání socialismu patriotismem.

Jednu z velmi podstatných pasáží Neutatzovy knihy tvoří kapitola o důsledcích války (s. 325–334). Zatímco materiální ztráty nechal Stalin důkladně sepisovat s ohledem na budoucí reparace, počty lidských ztrát cíleně snížil. Rozhodl se stanovit kvótu sedmi milionů padlých a zahynuvších vojáků i civilistů. Za Chruščova byl pak tento údaj navýšen na 20 milionů, za Gorbačova na 27 milionů (ale podíl padlých vojáků byl generalitou z prestižních důvodů držen pod úroveň devíti milionů). Nejnovější ruské historicko-demografické studie hovoří o až 20,6 milionech vojáků a 17,9 milionech civilistů, tedy celkem o 38,5 milionu lidských obětí, tedy až 20 % obyvatelstva¹² (s. 325n.). Tyto – zejména co se týká padlých vojáků bezprecedentní – ztráty (Wehrmacht ztratil na východní frontě 3,6 milionu

11 K rozkladu a defétismu státního a stranického aparátu v druhé polovině třicátých let srovnej: Dietmar NEUTATZ, *Naděšení nebo krize? Nálady sovětského obyvatelstva ve stalinských třicátých letech*, Dějiny a současnost 22, 2000/4, s. 26–30.

12 V. N. ZEMSKOV, *K voprosu o masštabach ljudsich poter SSSR v Velkoj Otečestvennoj Vojne*, in: Igor V. Pychalov (ed.), *Umylis krovju? Lož i pravda o poterjach v Velikoj Otečestvennoj Vojne*, Moskva 2012, s. 242–259, I. I. ILJEV... *a otvet tišina – on včera ne vernulsja z boja!*, Tamtéž, s. 260–309.

padlých a zemřelých v zajetí, tedy 5,7 krát méně než Rudá armáda) byly důsledkem ruského vedení války, především naprostého pohrdání vojáky, iracionálně a masově hnaných na zbytečnou smrt. (Z více než 70 % to byli vesničané, případně příslušníci středoasijských národů, jejichž počty chtěl Stalin tak jako tak podstatně snížit.)

K těmto ohromným válečným ztrátám se pojilo drastické zničení a vyhlazení většiny evropské části SSSR – a to i území, na které nepřítel nikdy nevstoupil. Během války bylo pak vojsky NKVD na Sibiř a do stepí střední Asie deportováno 2,3 milionu příslušníků „zrádcovských“ národnostních menšin (s průměrnými ztrátami přesídlovaných ve výši 30 %), po válce přibýlo vysídlení dalších bezmála půl milionu obyvatel z Němci okupovaných oblastí SSSR. Problémem poválečné doby se stala i masa nijak nezaopatřených válečných invalidů, vůči nimž se režim od konce války začal chovat čím dál tím drastičtěji, resp. posléze je prohlásil za příživníky a začal s jejich likvidací. Roku 1946 se k problémům přidal (opět exportem obilí zostřený) hladomor, v jehož důsledku zemřelo 1,5 milionu osob a 5 milionů přehlo z postižených oblastí.

Výčet ohromných ztrát není samoúčelný. Neutatz vysvětluje, jak decimované společnosti a zejména milionům sirotků nezbylo než se pragmaticky přizpůsobit panujícím podmínkám, akceptovat sovětský systém nikoliv jako ideologickou utopii, nýbrž jako předepsanou realitu, proti níž nemá smysl se bouřit... Lze ovšem svým způsobem ignorovat její normy a konvence a své životní úsilí zaměřit k otevření si dveří ke konzumu, dosud dosažitelnému jen funkcionářským vrstvám. Válka přinesla setkání milionů vojáků se středoevropskou civilizací, režim dokonce dovolil pravidelné zaslání balíků s kořistí (vojáci osm kilogramů měsíčně, důstojníci dvojnásobek – s. 347). Zabránit kulturnímu šoku, srovnávání a recepci vymožeností západu poté již nešlo. A přece otevřel počátek studené války roku 1946 nové kolo vnitřního teroru: Ždanovova kulturní politika s nacionalisticky antiliberální, xenofobní a antisemitskou nosnou linií, kriminalizace (přeživší části) židovské menšiny a pokus o její systematické vysídlení na dálný východ, to vše šlo ruku v ruce s novou vlnou zatýkání: 1950 dosáhly počty vězňů v GULAGu, 2,75 milionů osob, počty poprav byly však nesrovnatelně nižší než ve třicátých letech (s. 353).

I v této době Stalinovo vedení trvalo na konceptu radikální modernizace, zaměřené na budoucnost: Úspěchu mělo být dosaženo především prostřednictvím gigantických energetických, hutních či dopravních staveb, resp. nově i velkých změn přírody a dokonce morfologie krajiny. Gigantický byrokratický aparát státní hospodářské správy se v tomto rámci začal vymykat kontrole a stal se vedle strany, policie a armády dalším „státem ve státě“. Spojujícím prvkem zůstával – válkou

posílený, ale i strachem z vlastní tajné policie stíhaný – vůdce Stalin, jehož stranou zkoncipovaný a etablovaný kult obyvatelstvo přijalo za svůj.

Destalinizaci po Stalinově smrti autor líčí jako soubor pragmatických stabilizačních opatření Stalinových pohrobků (radikální amnestie, organizovaná Lavrentijem Berijou), kombinovaných s jejich bojem každého proti každému (Berijovo zatčení a poprava pro údajnou špionáž ve prospěch Velké Británie). „Nejvýznamnější Chruščovův vnitropolitický výkon bylo trvalé ukončení Stalinových teroristických metod vlády... Státní teror proti vlastnímu obyvatelstvu byl ukončen v okamžiku Stalinovy smrti“ (s. 363). V kontextu intenzivních obav jeho „pohrobků“ z vystavení účtu za spoluvinu na stalinských zločinech (A. Mikojan) vysvětluje Neutatz i rychlou přípravu a zejména velmi selektivní obsah proslulé Chruščovovy destalinizační řeči na XX. sjezdu strany v únoru 1956 (s. 364n.). Připomíná, že za Chruščovovy „osvícené“ vlády přibýly ovšem již v letech 1958/1959 tisíce nových politických vězňů,¹³ v roce 1964 byl lyrik Josif Brodskij odsouzen za „dekadentně modernistické“ básně coby „parazit“ k pěti letům pracovního tábora.¹⁴ Při potlačování hladových bouří v Novočerkassku roku 1961 pak „demokratický reformátor“ ukázal silnou ruku diktátora a nechal protest rozstřílet (s. 389).

„Co se týká metod vlády, udržoval si Chruščov od Stalina odstup. Ve společensko-politickém ohledu jsou však kontinuity mezi nimi nepřehlédnutelné“ (s. 375). Jeho víra v (především technický) pokrok a v dosažitelnou blízkost komunistické společnosti blahobytu pro všechny byla živena důkazy v podobě Sputniku (1957) nebo Gagarinova kosmického letu (1961). Velkým cílům, ležícím v budoucnosti, bylo proto nutno – zcela stalinsky – podřídit přítomnost. Reglementace soukromého života (mj. zavedení vnitřních pasů, znemožňujících vnitrostátní migraci) dosáhla vyšší míry než za Stalina, ideologické, ateistické a proticírkevní, udavačské a rusifikační kampaně se rozeběhly do neočekávaných obrátek. K tomu se pojilo velkolepé a riskantní reformní experimentování (Chruščov se již jako stranický

13 Skutečnost, že Nikita Chruščov přežil náhlý konec svého panování a mohl dokonce sepsat sebe ospravedlňující „paměti“, propašované pak k vydání na západ, na desetiletí pozitivně ovlivnila jeho obraz. Sergei KHRUSHCHEV (edd.), *Memoirs of Nikita Khrushchev*, sv. 1–4, Pennsylvania State University Press 2004–2007, resp. Nikita Sergeevič CHRUŠČOV, *Vremja, ljudi, vlast. Vospominanija v 4-ch knigach*, Moskva 1999. Skutečný portrét tohoto stalinského iniciativního a masového vraha se teprve postupně začíná formovat. Z novější literatury srovnej např. William TAUBMAN, *Khrushchev. The Man and His Era*, London 2005.

14 Neutatz opakovaně tematizuje problematiku vztahu inteligence a bolševického/sovětského režimu. K tématu srovnej: Dietrich BEYRAU, *Intelligenz und Disens. Die russischen Bildungsschichten in der Sowjetunion 1917 bis 1985*, Göttingen 1993 a sborník, připravený týměž autorem: *Im Dschungel der Macht. Intellektuelle Professionen unter Stalin und Hitler*, Göttingen 2000.

šéf Ukrajiny vnímal jako „reformátor“ zemědělství: tvorba megakolchozů, rozorání celiny a masový nástup pěstování kukuřice jsou nejznámější doklady jeho posléze drazé zaplacené reformní zběsilosti). Míra dlouhodobé devastace hospodářství tak dosáhla nových rekordů. Neutatz ovšem trpělivě zaznamenává i reálně dosažené pokroky (např. průměrná obytná plocha na osobu vzrostla v Rusku do roku 1965 bezmála na pět metrů čtverečních), připomíná zdomácnění mladé generace v parametrech socialismu, postupné rozšiřování horizontu vzdělaných vrstev a úspěšnou propagaci Ruska směrem k zahraničí.

Je zářející, jak stručně – na necelé stránce – autor pojednal Chruščovův pád a jeho nahrazení dosavadním „korunním princem“ Leonidem Brežněvem.¹⁵ Jako důvody Neutatz uvedl „neúspěchy a krize v domácí i zahraniční politice, odcizení mezi ním a stranou v důsledku jeho reorganizačních experimentů, jakož i jeho místy až směšný způsob vystupování“ (s. 407). Kupodivu nezmíněny však zůstaly např. komplikované až napjaté vztahy moskevského vládcce s armádními špičkami, s nimiž Brežněv naopak od samého počátku vycházel nesmírně dobře.¹⁶ Pro českého pamětníka srpna 1968 obtížně „stravitelná“, ale nejen v dnešním ruském povědomí pevně zakotvená, nýbrž i řadou relevantních zjištění podložená je pak Neutatzova charakteristika Brežněva jako – řekněme s nadsázkou – „dobrého cara“ (s. 409–413). Důvodem tohoto hodnocení se stal Brežněvův politický – integrující – styl, jeho schopnost komunikace s aparátem, v němž byl Brežněv unikátně široce zasítován, dále opora v odborných poradcích, dlouhodobá stabilizace stranických i státních kádřů, profesionalizace a byrokratizace aparátu, markantní uklidnění a zpřehlednění života v zemi po trvalém válečném stavu Stalinovy doby a po chruščovovských divokých experimentech, zejména však zásadní proměna vládní perspektivy: Po velkých a v celé řadě ohledů náročných až bezprostředně ničivých plánech pro budoucnost nastoupil pokus o aktuální stabilizaci společnosti i státu, pokus o blahovolné a vděčné ohlédnutí se na „velké výkony“ minulosti a o zasloužené sklizení jejich plodů v současnosti.

15 Srovnej: Leonid MLEČIN, *Brežněv*, Moskva 2008, a zejména William THOMPSON, *The Soviet Union under Brezhnev*, London 2003.

16 K tomuto tématu srovnej alespoň: Jörg GANZENMÜLLER, *Die siegreiche Rote Armee und ihre Führung. Konkurrierende Geschichtsbilder von den ‚Vätern des Sieges‘*, in: Beate Fieseler – Jörg Ganzenmüller (edd.), *Kriegsbilder. Mediale Repräsentationen des ‚Großen Vaterländischen Krieges‘*, Essen 2010, s. 13–27, nebo: Bernd BONWETSCH, *Der ‚Große Vaterländische Krieg‘: Vom öffentlichen Schweigen unter Stalin zum Heldenkult unter Breschnev*, in: Babette Quinkert (ed.), *‚Wir sind die Herren dieses Landes‘. Ursachen, Verlauf und Folgen des deutschen Überfalls auf die Sowjetunion*, Hamburg 2002, s. 166–187.

Prvá dekáda Brežněvova panování (do onemocnění roku 1974) byla vyplněna jeho intenzivní pracovní činností s cílem stabilizovat společnost: „Především časná Brežněvova éra se ve zpětné perspektivě jeví být ‚zlatou dobou‘ Sovětského svazu. V tomto hodnocení hrají velkou roli zklamání a negativní zkušenosti lidí s politikou Gorbačova a Jelcina, protože s oběma státníky je spojeno zhroucení Sovětského svazu a úpadek hospodářství. Vysoké hodnocení Brežněva má ale hodně společného i s tím, jak lidé dobu jeho vlády prožívali a jak na ni vzpomínají: ¹⁷ totiž jako na dobu, v níž bylo možno vést normální život a v níž ve srovnání s předchozí i následující epochou panoval relativní dostatek a sociální jistota“ (s. 411). Jinak řečeno, byla to doba masivního rozvoje šedé ekonomiky a vytvoření oboustranně prospěšné (výhledově ovšem ničivé) symbiózy mezi ní a nadále nefunkčním plánovaným hospodářstvím.

Neutatz připomíná, že nic z toho ovšem neměnilo podstatu režimu, dokonce ho to velice – nejen personálně – zakonzervovalo. Ve zpětném pohledu lze důvodně hovořit (zejména pro dobu od konce sedmdesátých let) o všeobecné stagnaci a o zatvrdlé hierarchizaci stárnoucí vládnoucí třídy.¹⁸ Ostatně již neúspěch Kosyginových hospodářských reforem druhé poloviny šedesátých let neplánovaně potvrdil setrvačnost a resistenci administrativně řízené plánované ekonomiky vůči inovacím (s. 415). „Ztroskotání“ československého reformního pokusu šedesátých let – tak to bylo vnímáno moskevským vedením, které situaci po domluvě s vládou USA „vyřešilo“ vojenskou invazí (s. 423) – dlouhodobě zablokovalo ochotu Brežněva i jeho následníků (s. 464) k dalším, politicky riskantním reformám na ruské půdě.

Již roku 1969 ovšem Brežněv vyjádřil v ÚV KSSS otevřeně obavu, že aktuální dramatický růst sociálních výdajů, nekrytý podobným nárůstem produktivity hospodářství, nelze dlouhodobě financovat. (Roku 1979 pak představovaly subvence cen trvale nedostatkového mléka a masa devět procent státního rozpočtu a vysoce převyšovaly investice do nadále zaostalého a nevykonného zemědělství, s. 472). Stav ruského průmyslu – již na počátku Brežněvovy éry, tedy krátce po fenomenálních úspěších ruské kosmické technologie – charakterizuje skutečnost, že ve chvíli

17 Srovnej příkladně Boris DUBIN, *Gesellschaft der Angepassten. Die Brežnev-Ära und ihre Aktualität*, Osteuropa 57, 2007/12, s. 65–78.

18 Brežněv, který se od poloviny sedmdesátých let stal především nadšeným sběratelem početných vyznamenání a řádů a nechal se jmenovat maršálem, získal – i v důsledku svých pravidelných televizních vystoupení – již kolem svých pětadesátin v očích ruského lidu statut staříckého mocnáře, „senilně trotlovatého, ale laskavého strýce“ (s. 465). Nejnověji k jeho osobnosti srovnej: Viktor DÖNINGHAUS – Andrej SAVIN, *Der Generalsekretär. Leonid Brežnev's Persönlichkeit im Spiegel seiner ‚Arbeitsstagebücher‘*, in: Dietmar Neutatz – Volker Zimmermann (ed.), *Von Historikern, Politikern, Turnern und anderen. Schlaglichter auf die Geschichte des östlichen Europas. Festschrift für Detlef Brandes zum 75. Geburtstag*, Leipzig 2016, s. 225–241.

vládního rozhodnutí o rozvoji osobního automobilismu v roce 1965 „byli odborníci zajedno, že domácí automobilový průmysl není schopen vlastní silou překonat svoji zaostalost vůči mezinárodním standardům a že je třeba spolehnout se na kooperaci se západem“ (s. 417). V sedmdesátých letech pak začalo kolabovat zásobování obyvatelstva, podstatně se zhoršil jeho zdravotní stav, klesal průměrný věk, narůstal alkoholismus, dramaticky pod únosnou míru degradovalo životní prostředí. Neutatz v souladu s většinou relevantních badatelů vidí právě v této době počátek kontinuálního a nezadržitelného úpadku říše.¹⁹

Již výše jsem zmínil, jak významné je, že Neutatz systematicky zkoumá nejen událostní a „objektivní“ hospodářské a sociální dějiny, ale věnuje velkou a kritickou pozornost každodennosti a životním podmínkám, náladám, mentalitě, představám a tužbám jednotlivých generací, elit i obyčejných obyvatel měst i zapadlých vesnic. Právě při výkladu imploze ruského impéria hrají tyto aspekty stejně významnou roli jako objektivizovatelná kritéria. Autor také připomíná, že velký až rozhodující díl režie pokusů o stabilizaci Sovětského svazu převzal již od nástupu Jurie Andropova, tedy od přelomu let 1982/1983, jeho nejbližší důvěrník, „expert na zemědělství“ Michail Gorbačov. A podařilo se mu zůstat v pozici „druhého muže“ státu i během obdobně krátké vlády těžce nemocného Konstantina Černěnka v letech 1984–1985.

Neutatz vysvětluje, že Gorbačov věřil v zásadní reformovatelnost sovětského systému při zachování administrativně plánovaného hospodářství a při udržení monopolu moci v rukou KSSS. „Jeho politika ‚přestavby‘ sestávala z řady prvků, které mezi léty 1985–1991 přicházely ke slovu s rozdílnou závažností: výměna elit, urychlení pokroku, transparence a otevřenost při tematizování problémů současnosti i minulosti, omezená liberalizace hospodářství a demokratizace politických struktur“ (s. 503). Autor zmiňuje (již Andropovem zahájené) s reformami současné rázně direktivní příkazy utužení pracovní disciplíny, omezení alkoholismu, hlavně však zdůrazňuje opření celku reformy o tři klíčové prvky Gorbačovova diskurzu: „Lenin, strana, komunismus“ (s. 506). Připomíná, že Gorbačov už roku 1987 v projevu k výročí říjnové revoluce na téma „nutnosti demokratizace“ vyhlásil klíčové heslo „Zpět k Leninovi“. Vše, co se od poloviny (vlastně v řadě ohledů již od počátku) osmdesátých let dělo v zájmu odvrácení jasně a blízko se rýsující katastrofy impéria (opět jednou byl vržen do ruského bláta

19 Pro porozumění dějinám Ruska v posledních třech dekadách 20. století jsou důležité dvě knihy: Rudolf PICHOKA – Andres SOKOLOV, *Istorija sovremennoj Rossii. Krizis kommunističeskoj vlasti v SSSR i roždenije novoj Rossii; konec 1970-ch-1991 gg.*, Moskva 2008 a Rudolf PICHOKA – Andres SOKOLOV – Sergej ŽURAVLEV, *Istorija sovremennoj Rossii. Desjatiletie liberal'nych reform; 1991–1999 gg.*, Moskva 2011.

ohromný balík oktrojovaných radikálních a vzájemně kontradiktorických reforem), bylo tak jejich nejvyšším organizátorem vnímáno jako „návrat“ k prvotní, leninské (ovšem svou brutalitou a společenskou ničivostí za stalinismem nezaostávající) formě bolševické diktatury. Na to, ale ani na Gorbačovův pokus zopakovat Leninovu Novou ekonomickou politiku z roku 1921, nebyla ruská společnost připravena: Po „domestikaci“ v chruščovovsko-brežněvovské epoše stála mentálně, kompetenčně i co do osobních cílů a představ občanů „někde jinde“, než mýnil Gorbačov a postrádala také podnikatelskou kvalifikaci a zkušenosti, jimiž ještě disponovali Rusové počátku dvacátých let.

V tomto rámci měl roku 1988 svoji logiku i „výbuch etnicity“, tedy počátek procesu osamostatňování jednotlivých, svoji ústavní „svrchovanost“ uplatňujících svazových republik, který překvapil Gorbačova stejně jako ruskou veřejnost. Samovládný reformátor, obdivuhodně schopný, vstřícný a trvale úspěšný na poli deeskalující zahraniční politiky, se toto hnutí snažil brzdít vojenskými zásahy, ale neuspěl.

Mezinárodní diskuse o zániku SSSR se táže, zda Gorbačov způsobil rozpad impéria svými radikálními a inkoherentními reformami, zda to byl výsledek americké Reaganovy technologicko-zbrojní ofenzívy atd.²⁰ Neutanz kreslí komplexní obraz říše, resp. její ústřední a nejvýznamnější části, která se od sedmdesátých let nezadržitelně, ale nepřekotně vydala na cestu krachu.²¹ Ukazuje společnost, která neznala alternativu k systému, v němž byla socializována a ve své většině vlastně s nevolí vnímala nejen svoji rychlou pauperizaci, ale i radikální, komplexní a hlubokou delegitimizaci svého světa, tak jak ji přinesla „glasnost“. Ukazuje fatální roli skutečnosti, že o ekonomické i politické krizi státu bylo od roku 1985 možno mluvit jako o reálném aktuálním fenoménu. Líčí reformy, které nebraly v potaz systémové prostředí, ekonomickou realitu a hlavně mentální připravenost lidí na nižších stupních společenské hierarchie, přijmout je za své a akceptovat je jako pozitivum. Zároveň ve společnosti proběhla „hluboko sahající proměna hodnot, která souvisela s odcizením se dosud akceptovaným normám socialistického společenského pořádku“ (s. 593). „Nová veřejnost vyvinula vlastní vnitřní dynamiku, která se vymkla Gorbačovově kontrole“ (tamtéž). Režim, který lidem přestal poskytovat příslibené a od něj očekávané výkony, zajišťovat sociální jistoty,

20 Vedle raket a computerů však vždy hrála velkou roli také kultura, resp. otázka dominance kulturního diskursu. Srovnej k tomu: David CAUTE, *The Dancer Defects. The Struggle for Cultural Supremacy during the Cold War*, Oxford 2005.

21 V tomto směru autor navazuje na: Stephen KOTKIN, *Armagedon Averted. The Soviet Collapse 1970–2000*, New York 2008.

ztratil oporu ve společnosti (s. 529n.). Zbyl jen hluboký rozvrat. Z něj kořistily pouze stranické a hospodářské elity, které tak jako tak lupičsky profitovaly již ze stávající situace.

„Podpora režimu obyvatelstvem trvala až do roku 1989. Lidé si přáli reformy, ale nikoliv odstranění sovětského systému a zavedení tržního hospodářství. Měli představu, že jisté prvky trhu lze integrovat do socialistického řádu, aniž by bylo nutno vzdát jeho zásadní principy. V listopadu a prosinci se ale tato důvěra zhroutila tváří v tvář zřejmému ztroskotání reform a citelnému zhoršení zásobovací situace“ (s. 524). Vražedný byl zejména – „agrárním odborníkem“ Gorbačovem způsobený – rozvrat zemědělství, který na konci osmdesátých let vyústil v těžkou zásobovací krizi: „V zimě 1990/1991 se mnozí obávali hladu. Pomoc přicházela ze zahraničí, především z Německa, které demonstrovalo vděčnost za sjednocení. Podle oficiálních údajů chybělo tisíc z dvanácti set produktů statistického spotřebního koše“ (s. 522n.). V téže době se těžkými zdravotními problémy obyvatelstva začala akutně projevovat katastrofální ekologická situace, z níž reformátoři otevřeně vinili vedení KSSS.²²

Za této situace hospodářské katastrofy začala již od podzimu 1989 část proreformních politických elit vidět jediné možné řešení v radikálním obratu k liberální parlamentní demokracii, pluralistické společnosti, svobodnému tržnímu hospodářství a privatizaci. Gorbačov však trval na socialismu a vůdčí roli komunistické strany. Po nezdařeném pokusu o státní převrat, organizovaném vedením KGB, armády i vládními špičkami však v létě 1991 přišel – nesen vlnou protikomunistického nacionalismu – Boris Jelcin. Sovětský svaz, z něhož nejpozději po puči zmizely poslední svazové republiky, ukončil svoji historii 31. prosince 1991.

Pod tentokrát již ruskou vlajkou začalo další (sociálně více než traumatické) kolo pokusů o šokovou terapii ruského hospodářství. Neutatz ovšem připomíná, že „pro široké vrstvy obyvatelstva měla privatizace jeden významný, často přehlížený, ale vysoce významný efekt: ‚dači‘, parcely ve dvorech a byty přešly do vlastnictví jejich uživatelů. Ze zákona se tak z milionů lidí stali majitelé nemovitostí, a to aniž by do nich kdy investovali. Profitovali pak – zejména samozřejmě v atraktivních polohách v metropolích – z rychle stoupajících nájmu a cen nemovitostí.“ Zisky z privatizace nemovitostí byly tak vysoké, že dokonce kompenzovaly hyperinflaci prvé poloviny devadesátých let (s. 538–540). Start do kapitalismu se ovšem

22 Srovnej Klaus GESTWA, *Ökologischer Notstand und sozialer Protest. Ein umwelthistorischer Blick auf die Reformunfähigkeit und den Zerfall der Sowjetunion*, Archiv für Sozialgeschichte 43, 2003, s. 349–383.

nezadíral jen z ryze ekonomických příčin, z důvodů zastaralosti ruského průmyslu a zemědělství a množství strukturálních deficitů. „Po sedmdesáti letech sovětské vlády již neexistovala tradice samostatných podnikatelů a rolníků.“ Představy, které si sovětská společnost např. na základě západních filmů a kulturních atributů vytvořila o „západu“, byly nejen idealizované, ale namnoze do základů stály mimo realitu. Tento doma zkoncipovaný „imaginární západ“ nemohl pak ruské společnosti pomoci při nastartování „západní“ ekonomiky, organizaci společnosti a novém způsobu života.

Autor zasvěceně, stručně a barvitě líčí vývoj devadesátých let a ukazuje, jak se opět jednou opakoval příběh masy rychlých a nerealistických, nekoordinovaných reforem, tentokrát ovšem v důsledku privatizace ústících v koncentraci majetku a moci v rukou oligarchů a zejména široce zasítovaného kremelského Jelcinova klanu (s. 571). Konflikty mezi prezidentovým týmem a parlamentem jen dále prohlubovaly rozvrat země. V závěru roku 1998 byl ministerský předseda Primakov, který od roku 1996 opět nastartoval ruskou velmocenskou politiku, krizovým stavem zásobování (podobně jako Gorbačov o deset let dříve) donucen požádat EU a USA o potravinovou pomoc. Zároveň s tím se však Jelcinovo Rusko vůči NATO (v kontextu s kosovskou krizí) opět inscenovalo v roli světové velmoci: Ovšem Jelcinův „rekurs na atomové zbraně nebyl znamením síly, nýbrž výrazem bezmocnosti a ztroskotání ruské politiky vůči západu“ (s. 552).

Poslední kapitola, „příčný řez“ situací Ruska zhruba v roce 1995, to podrobně a drasticky podkládá analýzou stavu ruské společnosti Jelcinovy éry, v níž „mezi ty, kdo prohráli, patřily především velké části vzdělaných vrstev“ (s. 575). Frustrovaná, vyčerpaná, ve strachu z budoucnosti žijící společnost s rozbořenou hodnotovou soustavou se obracela k náboženství, nacionalismu, komunismu a k víře v pevnou ruku vůdce, který zavede „pořádek“ a povede ji k blahobytu. V srpnu 1999 (ve chvíli, kdy se konečně začala rozebíhat rychle sílící hospodářská konjunktura) se stal ministerským předsedou Vladimir Putin a 31. prosince téhož roku převzal prezidentský úřad. „Kumulované dědictví ruských dějin – společnost jen neúplně emancipovaná od autoritativní státní moci doby carismu, ortodoxní představa společenství stejně jako kolektivismus i autoritarismus sovětské éry – to vše se ukázalo být mocně působící v krizi přechodu k tržní ekonomice a demokracii. Ruská společnost nemohla ze dne na den skočit přes stín své minulosti“ (s. 583).

Neutatzova, k co možná komplexnímu vývoji společnosti soustředěná, kniha představuje novou platformu uvažování o moderních dějinách Ruska. Pozornost byla přenesena z událostní zahraniční a vnitřní politiky celého impéria

na jeho sice nejvýznamnější, ale přece jen dílčí součást. Samozřejmě, i v tomto rámci se nabízejí otázky, zda zmíněná koncentrace nebyla příliš velká. I přes autorovu velkou kompetenci na tomto poli tak zůstaly do velké míry stranou pozornosti národnostní menšiny,²³ nebo např. zakládání a rušení autonomních republik a oblastí. Aktuální politika vede čtenáře k otázce, proč v Neutatzově knize (ostatně podobně jako v Hildermeierově syntéze z roku 1998) nebylo ani slovem zmíněno Chruščovovo předání poloostrova Krymu Ukrajině roku 1954? Odpověď nejspíše zní, že až do ruské agrese z roku 2014 to byla jen jedna z dlouhé řady teritoriálních manipulací, v tomto případě poststalinismu. Ve státě, kde byly za děsivých podmínek přesunovány celé národy, bylo formální předání jednoho poloostrova do správy jiné svazové republiky drobností. Tato „územní reforma“ byla pozoruhodná jen v tom kontextu, že zkušený stalinista Chruščov považoval rok po Stalinově smrti za nutné symbolicky „kompenzovat“ nástup tvrdé „deukrajinizace“ Ukrajiny tímto prestižním „darem“.²⁴

Řada z pohledu zainteresovaného čtenáře v knize málo rozpracovaných témat pak souvisí s dosavadní příliš silnou koncentrací mezinárodního i ruského výzkumu na politická a událostní témata. Kupříkladu výzkum „méně významných“ ruských měst zůstává dosud přes nesporný význam této problematiky málo rozvinut.²⁵ Obdobně prakticky zatím neexistuje nebo přinejmenším nelze vystopovat výzkum ruského (zejména akademického) školství a vzdělanosti sovětské epochy. Z Neutatzova textu je zřejmé, že se musel v tomto směru spokojit s přebíráním údajů sovětských statistik. Ty ovšem byly velmi často účelově manipulovány, případně sestavovány podle nestandardních kritérií, takže až do verifikace na základě sond do konkrétních materiálů je třeba brát jejich údaje s velikou rezervou. Nemalou roli při poznávání moderních a soudobých dějin Ruska hraje i skutečnost, že se – nejen německý a americký – výzkum z praktických důvodů dlouho koncentroval na archivy a témata, spojená s Moskvou a Petrohradem. Vlastně až období po

23 Srovnej např.: Elvira BARBARIŠINA – Detlef BRANDES – Dietmar NEUTATZ (edd.), *Die Rußlanddeutschen in Rußland und Deutschland. Selbstbilder, Fremdbilder, Aspekte der Wirklichkeit*, Essen 1999.

24 K této problematice srovnej důkladnou pramenitou práci: Volodymyr SERHIJČUK, *Ukrajinskij Krym*, Kyjiv, 2001. Kniha oxfordské odbornice na východoevropské dějiny: Gwendolyn SASSE, *The Crimea Question: Identity, Transition, and Conflict*, Cambridge Mass. 2007 zůstává oproti tomu spíše ve vleku dobrodružných mýtů.

25 Exemplárně pro jedno z nejvýznamnějších obchodních center a posléze průmyslových měst Ruska: Kristina KÜNTZEL, *Von Nižnyj Novgorod zu Gorkij. Metamorphosen einer russischen Provinzstadt. Die Entwicklung der Stadt von den 1890er bis zu den 1930er Jahren*, Stuttgart 2001, srovnej moji recenzi in: Pražský sborník historický 34, 2006, s. 311–314.

roce 2000 (tedy také po opětném uzavření řady centrálních archivů zahraničním badatelům) expandoval výzkum výrazněji „do provincie“.

I když v Neutatzově práci hraje mezinárodní politika jen malou roli, zeptejme se ještě, zda a jaké momenty československých dějin považoval autor za hodné zmínky. První se týká mnichovské krize a případné ruské ochoty přijít Československu na pomoc: „Lze pochybovat, že by Stalin kdy vážně zamýšlel podporovat Československo v případě války. V sovětském tiskovém zpravodajství nebyl během sudetské krize v létě 1938 závazek pomoci zmiňován a německé velvyslanectví sdělovalo z Moskvy, že sovětská vojenská intervence nestojí na pořadu dne“ (s. 280).

Daleko větší ohlas v Rusku a tedy i v Neutatzově knize našlo Pražské jaro a jeho násilná likvidace. Již v lednu 1968 v jihoruském Taganrogu sociology Akademie věd provedený výzkum veřejného mínění ukázal jednak propagandou a mediálním zprostředkováním absurdně deformované představy ruských občanů o zahraničí, jednak vyzdvihl Československo jako v očích Rusů nejdemokratičtější a co do životního standardu nejkomfortnější zemi (až s velkým odstupem následovala Francie a Bulharsko). Československo mělo být též hospodářsky nejúspěšnější zahraniční evropskou zemí (jinak se SSSR nejraději poměřoval s USA) a ovšem i nejspolehlivějším přítelem Sovětského svazu (s. 458).

K Brežněvově zahraniční politice šedesátých let autor říká, že se mu podařilo zklidnit vztahy k západním zemím, výzvou sovětskému vedení se však stával vývoj v socialistických zemích. „V Československu, kde v padesátých a šedesátých letech neproběhla destalinizace,²⁶ podnikl na jaře 1968 reformní komunista Alexander Dubček kroky k vytvoření ‚socialismu s lidskou tváří‘... Z Brežněvova posouzení situace vyplynulo, že ozbrojená intervence v Československu je nutná. Její okolnosti však negativně zapůsobily na zahraniční vnímání Sovětského svazu a vnitropoliticky aktivovaly síly, kritické vůči režimu“ (s. 420n.). Neutatz připomíná i disidentskou demonstraci proti okupaci Československa na Rudém náměstí v Moskvě 21. srpna 1968 (s. 460). Srpnová okupace zřejmě dosti hluboko zasáhla sovětské – nejen intelektuální, ale i stranické – elity. Znamenala jasný signál, že ani v Rusku nelze počítat s jakoukoliv reformou systému. Ještě na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let pak působil zážitek „Pražského jara“ na gerontokratickou mocenskou špičku, semknutou kolem nemocného a v podstatě již dysfunkčního Brežněva, jako jednoznačné varování před jakýmkoliv reformami nebo liberalizací:

26 Zde autor – bez jmenovitého uvedení zdroje – nekriticky přejímá krajně pozoruhodný názor Jitky VONDROVÉ, *Prag und Moskau*, in: Stefan Karner a kol., *Prager Frühling: Das internationale Krisenjahr 1968*, 2 sv., Köln 2008, s. 171–192, zde s. 171.

„Věděli o ohromných problémech země, odmítali však pod dojmem československých událostí z roku 1968 jakékoliv reformní návrhy. „Pražské jaro“ zažili jako nebezpečnou dynamizaci původně omezených reforem. To se již nesmělo opakovat“ (s. 464).

Podíváme-li se do poznámkového aparátu knihy, zjistíme, že se Neutatz k těmto rusko-českým reflexím neopírá prakticky o žádnou českou literaturu. Výjimku tvoří brémská (emigrantská) disertace Jana Pauera z osmdesátých let, vydaná roku 1995.²⁷ Vše ostatní jsou – materiálové a závažné – ruské,²⁸ německé a americké práce, občas realizované i s českou účastí.²⁹ Vlastní českou jazykově internacionální produkci k tomuto tématu (jen podle autora?) zřejmě nemáme.

A tím se dostávám k závěru svých úvah nad zajímavou a podnětnou knihou Dietmara Neutatz: V ediční řadě *Evropské dějiny 20. století* není svazek o Československu (s jeho předehtou a dohrou) naplánován. Na můj dotaz, proč tomu tak je, tedy zda je československý příběh pro pochopení evropských dějin ve věku světových válek, penicilinu a atomové bomby tak nepodstatný, mne Ulrich Herbert vyvedl z omylu: Nepodařilo se najít autora, ochotného napsat takový opus. Když se nad takovou výzvou zamyslíme, pochopíme proč: Na rozdíl od autorů syntéz o Rusku, Polsku, Německu nebo třeba Jugoslávii nemáme – zejména pro druhou polovinu 20. století – dostatek domácích ani zahraničních přípravných studií, které by dovolily realizovat koncepčně náročný program řady.³⁰ Snad i v tomto směru by se mohla kniha o traumatických dějinách Ruska v době moderní stát pro české historiky podstatnou inspirací.

27 Jan PAUER, *Prag 1968: der Einmarsch des Warschauer Paktes. Hintergründe – Planung – Durchführung*, Bremen 1995.

28 Je pozoruhodné a snad symptomatické, jak velký význam na rozdíl od české přičítá tomuto tématu ruská historiografie. Srovnej: Rudolf PICHOKA, *Čechoslovákija, 1968 god. Vzgljad iz Moskvy. Po dokumentam CK KPSS*, Novaja i novějšaja istorija 1994/6, s. 3–20; Michail LATYŠ, „Pražskaja vesna“ 1968 g. i reakcija Kremlja, Moskva 1998; A. O. ČUBARJAN (ed.), „Pražskaja vesna“ 1968 goda i sovetckije respubliky. Reakcija vlasti i obščestva, Rostov 2009; Galina P. MURAŠKO (ed.), 1968 god „Pražskaja vesna“. Istoričeskaja perspektiva, Moskva 2010. Bylo by ještě možno doplnit: Alexandr MAJOROV, *Vtorženie. Sviditelstva komandarma*, Moskva 1998.

29 V tomto kontextu musí být zmíněn alespoň rozsáhlý textový a ediční dvojsvazek: Stefan KARNER a kol., *Prager Frühling: Das internationale Krisenjahr 1968*, Köln 2008 mj. s příspěvky Oldřicha Tůmy, Karla Kaplana, Jitky Vondrové a dalších pracovníků Ústavu soudobých dějin AV ČR. Je více než symptomatické, že tato zásadní publikace vzbudila zájem pouze zahraničních recenzentů a česká historiografie ji prakticky vůbec nevzala na vědomí. Jediná recenze vyšla v ČR v Jihočeském sborníku historickém 2008/2009, s. 425–429, ovšem z pera rakouského historika Niklase Perziho.

30 Srovnej: Marie-Janine CALIC, *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*, München 2010; Ulrich HERBERT, *Geschichte Deutschlands im 20. Jahrhundert*, München 2014.

